

Tomaszowskie Towarzystwo Regionalne im. dr. Janusza Petera

JANUSZ ADAM FRYKOWSKI

Parafia unicka w Rachaniach do 1811 roku

The Uniate Parish in Rachanie until 1811

WPROWADZENIE

Rachanie to miejscowość znajdująca się w powiecie tomaszowskim, wchodzącym w skład województwa lubelskiego. To także siedziba gminy o tej samej nazwie.

Do rozbiorów Rachanie były miastem należącym do powiatu i województwa bełskiego. Natomiast po pierwszym rozbiorze Polski przeszły pod panowanie Austrii, której władze pozbawiły miejscowości praw miejskich¹.

Powiat bełski, w granicach którego w okresie staropolskim znajdowały się Rachanie, leżał na terenie dwóch funkcjonujących obok siebie diecezji, tj. eparchii chełmskiej (po 1569 r. unickiej) oraz chełmskiej diecezji katolickiej. Granice administracyjne obu diecezji przebiegały tak samo², z tej też przyczyny miejscowość zamieszkiwana była przez ludność obydwu wyznań. Prawdopodobnie pierwotna chrystianizacja terenów parafii Rachanie związana była z ekspansją państwa ruskiego na ziemie nadbużańskie. Wtedy to tereny te zostały objęte działalnością Cerkwi prawosławnej i wcielone do jej struktur terytorialnych. Na po-

¹ Według J. Niedźwiedzia miało to miejsce ok. 1790 r., idem, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003, s. 411. J. Górak podaje ogólnikowo, że Rachanie utraciły po pierwszym rozbiorze, idem, *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość 1990, s. 76.

² A. Gil, *Prawosławna Eparchia Chełmska do 1596 r.*, Lublin 1999, s. 167; A. Mironowicz, *Struktura organizacyjna kościoła prawosławnego w Polsce w X–XVIII wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 48–58.

czątku najprawdopodobniej tereny te podlegały eparchii kijowskiej, a następnie powołanej przed 1086 r. katedrze we Włodzimierzu Wołyńskim³. Stan taki przetrwał do I połowy XIII w., do czasu kiedy książę Daniel Halicki organizacyjnie podporządkował je nowo utworzonemu biskupstwu w Uhrowsku⁴. Misja miasta jako siedziby biskupa była bardzo krótka, ponieważ Daniel, około 1240 r., przeniósł biskupstwo do Chełma⁵. Powody tej decyzji nie są do końca znane. Istnieje przypuszczenie, że być może było to spowodowane jakimiś działaniami militarnymi, w wyniku których Uhrowsk uległ zniszczeniu, świadczyć o tym mogą odkryte ślady pożaru⁶. Prawosławna Diecezja Chełmska funkcjonowała do 1596 r., kiedy to na mocy unii brzeskiej w jej miejsce została utworzona Chełmska Diecezja Unicka.

Ogromne znaczenie dla funkcjonowania i obrządku Cerkwi unickiej miał odbyty w 1720 r. synod w Zamościu, który wprowadził zmiany zbliżające obrządek unicki do łacińskiego. Wówczas ustanowiono uroczystość Bożego Ciała, codzienne msze święte, jednolitą administrację sakramentów, wprowadzono monstrancje do wystawiania na ołtarzu oraz miejsce do przechowywania Najświętszego Sakramentu, tzw. tabernakulum. W czasie nabożeństw zaczęto używać organów, a w czasie procesji chorągwi, sztandarów, feretronów i dzwonek. Ponadto odprawiano drogą krzyżową, gorzkie żale, odmawiano różaniec i koronki. Należy nadmienić, że unicy do cerkwi wstawili ławki, konfesjonały oraz boczne ołtarze. Wprowadzone zmiany spowodowały, że wznoszone w II połowie XVIII w. cerkwie były najczęściej pozbawione ikonostasu. Kapłanom zaś nakazano głosić kazania i wyklądać katechizm, pozwolono także nosić takie same sutanny jak księżom katolickim oraz golić zarost. Synod zobowiązał też kapłanów do posyłania synów na naukę do szkół, a proboszczowie mieli podlegać pod bezpośredni zarząd dziekanów.

Diecezja chełmska unicka funkcjonowała do 6 kwietnia 1875 r., do czasu kiedy to cesarz Aleksander II ogłosił jej zjednoczenie z Kościołem prawosławnym. Organizacyjnie dzieliła się na dwa oficjalaty (chełmski i bełski), te z kolei na od 13 do 22 dekanatów, podzielonych na parafie, których zależnie od okresu było maksymalnie do prawie 500⁷.

³ A. Poppe, *Kościół i państwo na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 178.

⁴ A. Gil, *Prawosławna Eparchia Chełmska...*, s. 61.

⁵ L. Bieńkowski, *Diecezja prawosławiana*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyński, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1988, t. III, kol. 132.

⁶ J. Mazuryk, S. Panyszko, O. Ostapiuk, *Badania archeologiczne latopisiwego Uhrowieska*, „Archiwum Polski Środkowowschodniej”, 3 (1998), s. 175–182.

⁷ J. Kania, *Diecezja unicka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyński, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1988, t. III, kol. 134.

POWSTANIE PARAFII RUSKIEJ W RACHANIACH

Pierwsza informacja źródłowa o parafii prawosławnej w Rachaniach znajduje się w rejestrze poborowym województwa bełskiego z 1507 r.⁸. Istnienie tej parafii przez resztę XVI stulecia potwierdzają także późniejsze źródła skarbowe⁹. Dokument erekcyjny parafii ruskiej w Rachaniach nie zachował się, nieznana jest też data jej założenia. Ze względu na ograniczony zasób źródeł trudno jest dzisiaj ustalić, jak w Rachaniach przebiegała realizacja unii brzeskiej. Na to ubóstwo źródeł miało wpływ wiele czynników. Można do nich zaliczyć straty i zniszczenia spowodowane działaniami wojennymi¹⁰ oraz klęskami żywiołowymi, a także brak skłonności Kościoła wschodniego do stałego dokumentowania swojej organizacji i działalności. Na podstawie XVII- i XVIII-wiecznych źródeł wiadome jest, że parafia pod wezwaniem Symeona Słupnika oprócz siedziby Rachań obejmowała swoim zasięgiem wsie Michalów i Żwiartówek. Dalsze losy parafii, jako samodzielnej jednostki, nie do końca są jasne. Wasil Słobodian w swojej pracy o cerkwiach diecezji chełmskiej stwierdził, że cerkiew rachańska w 1786 r. została przez władze austriackie zdegradowana do cerkwi filialnej i włączona do parafii Grodysławice¹¹. Istnieje prawdopodobieństwo, że taki fakt miał miejsce, bo według W. Kołbuka, likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne miało miejsce w okresie józefińskim, kiedy to znaczna część diecezji chełmskiej znajdowała się pod zaborem austriackim¹². Wizytujący dekanat tomaszowski na przełomie 1811/1812 r. dziekan tomaszowski Jan Panasiński o parafii rachańskiej napisał tak: „Przeszli dziekani bez żadnej przyczyny i względem na nędzę parocha, który by się tam odważył mieszkać, a podobno dla polepszania tylko do swego krewnego ostatniego byłego parocha Nazarewicza, w najpierwszej regulacji podali do Konsystorza Przemyckiego cerkiew Rachańską *pro matrice*, przypisawszy *pro filicibus* cerkiew Grodysławicką najlepiej sytuowaną i Werechańską, przeciwko której najgorszy i bez uważnej regulacji, że nikt nie chciał czynić opozycji, do tego czasu w Przemyśle tę regulację zapisaną utrzymano”¹³. Dziekan Jan Panasiński w wykazie dokumentów znajdujących

⁸ A. Gil, *Prawosławna Eparchia Chełmska...*, s. 182.

⁹ Rejestr poborowy z 1573, 1574, 1577, 1579, 1580, 1585 r., ADAG, ASK, sygn. 36, k. 305v, 461, 524, 560 729; sygn. 34, k. 830.

¹⁰ Na temat zniszczeń w diecezji chełmskiej w wyniku wojen z połowy XVII w. patrz: A. Gil, *Chełmska Diecezja Unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649–1687)*, [w:] *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie (Materiały z Międzynarodowej konferencji „Sztuka Sakralna Pogranicza”, Lublin 13–15.10.2005 r.)*, red. S. Batruch, R. Zilionko, Lublin 2005, s. 61–66.

¹¹ В. Слободян, *Церкви Холмської єпархії*, Львів 2005, s. 349.

¹² W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835–1875*, Lublin 1992, s. 15–17.

¹³ APL, ChKGK, sygn. 139, k. 117v-118.

się w cerkwi rachańskiej zamieścił między innymi „Inwentarz plebanii rachańskiej z przyłączonymi grodyślaviczką i werechańską 20 kwietnia 1808 r. spisany i podpisany przez dominium”¹⁴. Potwierdzenie tych zapisów można znaleźć także w „Konsygnacji duchowieństwa dekanatu tyszowieckiego do konsystorza na dzień 31 stycznia 1811 r. podanej”, gdzie widnieje informacja, że Jan Panasiński, dziekan tomaszowski, był parochem parafii rachańskiej, do której przyłączono cerkwie w Grodyślavicach i Werechaniach¹⁵.

Można przypuszczać, że ponowny awans Rachań do godności parafii mógł mieć miejsce przed 1799 r. Wówczas to w Rachaniach została wymurowana nowa cerkiew, natomiast stara – drewniana – w 1799 r. z rozkazu kolatorki Marianny Rzeczyckiej została przeniesiona do Grodyślawic¹⁶. Fakt posiadania przez Rachanie nowej, murowanej cerkwi i brak przybytku Bożego lub jej zły stan w Grodyślawicach uczynił być może z tej pierwszej *matrice*. W protokole wizytacji w 1811 r. wyłania się obraz cerkwi zrujnowanej, w której „dach zaś całkiem opadł”¹⁷. Wizytator Jan Panasiński zwrócił uwagę, że parafianie ze względu na ich niewielką liczbę nie chcieli zaangażować się w jej naprawę. I to zapewne zła kondycja cerkwi i mała liczba unitów w Rachaniach spowodowała, że już od lipca 1811 r. aż do likwidacji unii właśnie pobliskie Grodyślawice stały się siedzibą parafii¹⁸.

CERKIEW PARAFIALNA

Niezbędnym zapleczem funkcjonowania każdej parafii jest budynek kościoła, będący jednocześnie elementem konstytuującym istnienie parafii. Akta wizytacji pozwalają określić stan takowego budynku w poszczególnych latach istnienia. Powołani do tego wizytatorzy opisywali kościoły dość szczegółowo, określali ich stan, spisywali wyposażenie i odnotowywali ewentualne zniszczenia.

Pierwsza informacja źródłowa o parafialnym budynku cerkiewnym pochodzi z 1720 r.¹⁹. Duchowny wizytujący parafię w protokole wizytacji z 29 grudnia zauważył i zapisał, że cerkiew w ścianach i dachu potrzebuje naprawy. Mimo to, że nie ma tej informacji w źródle, można jednak być pewnym, że świątynia była budowlą drewnianą i najprawdopodobniej pokryta była gontem. Przy cerkwi natomiast znajdowała się dzwonnica z 4 dzwonami. Kolejne tego typu źródła potwierdzają, że sytuacja nie uległa poprawie, a komisarze dokonujący rewizji świątyni

¹⁴ *Ibid.*, sygn. 139, k. 279v.

¹⁵ *Ibid.*, sygn. 146, s. 156.

¹⁶ *Ibid.*, sygn. 139, k. 117.

¹⁷ *Ibid.*, sygn. 139, k. 112.

¹⁸ В. Слободян, *op. cit.*, s. 149.

¹⁹ Rewizja cerkwi rachańskiej pw. Symeona Słupnika w dobrach Michała Czarnowskiego, skarbnika ruskiego, 29 XII 720 r., APL, ChKGGK, sygn. 101, k. 53v.

w 1732 r., Józef Ostaszewski i Mikołaj Sarobkiewicz, stwierdzają wręcz jej pogorszenie, czego wyrazem była zapisana informacja: „cerkiew bardzo stara, potrzebuje wielkiej reperacji”²⁰. Z tego źródła dowiedzieć się także można, że naturalnego światła do świątyni dostarczało 6 okien oprawionych w drewno. Budynek posiadał jedne drewniane drzwi osadzone na 2 potrójnych żelaznych zawiasach i żelaznych krukach²¹, które zamykane były żelaznym wewnętrznym zamkiem z dwoma „proborami”. Po raz pierwszy widnieje informacja, że przy cerkwi stała żelazna kuna²².

Analiza materiału źródłowego nie pozwala stwierdzić, czy kolator i parafianie podjęli trud przeprowadzenia remontu cerkwi. Wiadome jest natomiast, że przed 11 sierpnia 1760 r. była wzniesiona nowa świątynia, która posiadała 7 okien w drewnianych ramach, prowadzące do jej wnętrza drzwi na zawiasach żelaznych, zamykane zamkiem wewnętrznym. Przy cerkwi znajdowała się dzwonnica, którą wizytator określił jako „stara”, na niej zawieszonych było 6 dzwonów. Źródło wspomina także o cmentarzu, który był „oparkaniony nie cały, mocno zdezelowany”²³. Nie informuje natomiast o położeniu cmentarza. Nie wiadomo także, czy była to nekropolia przycerkiewna, czy też zlokalizowana „za wsią”. W tej sytuacji może pomóc informacja wicedziekana tomaszowskiego Mikołaja Nazarewicza, która widnieje w piśmie do biskupa chełmskiego. Napisał on, że w dekanacie tomaszowskim tylko w Szlatynie i Chodywańcach nie ma oddzielnych cmentarzy grzebalnych, a zmarli są chowani na cmentarzach przycerkiewnych²⁴. Ostatnia informacja o cerkwi parafialnej w Rachaniach pochodzi z końca XVIII w. i, jak wcześniej wspomniano, została wzniesiona przed 1799 r. Miała 5 okien bez krat i drzwi na zawiasach żelaznych, z żelaznym zamkiem. W środku położona była drewniana podłoga. Obraz tej samej świątyni zgoła inaczej przedstawiał się dwanaście lat później. Wizytujący wówczas cerkiew dziekan tomaszowski zastał cerkiew z walącym się dachem, bez perspektywy jego naprawy²⁵.

Wyznacznikiem kondycji i zamożności kościoła, oprócz okazałości bryły świątyni i jej wyposażenia, jest także jej zasobność w sprzęty. Ogólnie rzecz biorąc,

²⁰ *Ibid.*, sygn. 100, s. 21; sygn. 103, k. 1656.

²¹ Kruk – hak, A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 272.

²² Kuna – rodzaj łańcucha, archaicznego zamknięcia drzwi jedno- i dwuskrzydłowych, B. M. Seniuk, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej*, [w:] *Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. 5, Przemyśl 2000, s. 34.

²³ APL, ChKKGK, sygn. 122, s. 396–397.

²⁴ Co prawda pismo jest z 11 III 1853 r., ale daje podstawy do wnioskowania, że w Rachaniach cmentarz nie był położony przy cerkwi, *ibid.*, sygn. 245, k. 17.

²⁵ Patrz przypis 20.

sprzęt kościelny można podzielić na kilka grup: naczynia liturgiczne, wyposażenie ołtarza, księgi liturgiczne i kościelne oraz szaty liturgiczne. Stan wyposażenia cerkwi rachańskiej da się prześledzić na podstawie XVIII- i XIX-wiecznych źródeł historycznych.

Naczynia liturgiczne – argenteria, do których można zaliczyć kielichy, pateny, ampułki, puszki na komunikanty, stanowiły bardzo ważny element w liturgii kościelnej. Ich liczbę i jakość występowania w cerkwi rachańskiej przedstawia tabela 1.

Analizując zestawienie naczyń liturgicznych, można stwierdzić, że ich liczba, a także jakość ulegały zmianom w badanym czasie. Oczywiście przez cały okres funkcjonowania świątyni nie mogło się obyć bez naczyń podstawowych, takich jak puszka, kielich, patena. W miarę upływu czasu pozyskiwano inne, które wzbogacały i podnosiły prestiż świątyni w oczach wiernych. Rozwój parafii i wzrost jej zamożności powodowały, że argenteria, pierwotnie drewniane i cynowe, były zastępowane przez srebrne i pozłacane.

Ważną rolę w odprawianiu nabożeństw odgrywało wyposażenie ołtarza. Stanowiły go różnego rodzaju przedmioty, takie jak krzyż, świecznik, obrusy, które były dopełnieniem celebrji.

Jak pokazuje tabela 2, cerkiew rachańska była dość zasobna w różnorodne sprzęty stanowiące wyposażenie ołtarza. Oczywiście ich liczba zmieniała się w czasie, ale daje się zauważyć, że zasobność w kolejnych latach raczej się zwiększała, niż zmniejszała. Można powiedzieć, że wyposażenie cerkwi rachańskiej w tym zakresie nie odbiegało od wyposażenia innych świątyń miejskich, jak w Tyszowcach czy Łaszczowie²⁶.

Wśród ogółu ksiąg znajdujących się w cerkwi można wyróżnić dwie ich grupy. Pierwszą grupę stanowiły księgi liturgiczne, do których zalicza się ewangelia, psalterze, służebnyki, oktoichy, irmologiony. Drugą grupę stanowią zbiory tekstów stosowanych w liturgii, do których należą mszał, rytuał i brewiarz. Ostatnią stanowiły różnego rodzaju księgi parafialne, takie jak księga urodzeń, księga zmarłych.

W przypadku ksiąg cerkiewnych wizytatorzy, z wyjątkiem ewangelii, ograniczali się jedynie do podania nazwy i liczby sztuk. Zaznaczali także, czy były rękopiśmienne, czy też drukowane. Pierwsza występująca w źródłach ewangelia była księgą oprawioną (nie podano natomiast informacji dotyczącej materiału do oprawy) i ozdobioną różnymi srebrnymi „sztuczками”. W protokole wizytacji z 1732 r. ewangelia opisana jest jako księga oprawiona żółtym adamaszkiem. Na środku okładki był srebrny krzyż, a na rogach znajdowały się srebrne narożniki,

²⁶ J. Frykowski, *Parafie prawosławne i unickie w Tyszowcach XVI–XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 10 (2012), s. 37, 39–41. Idem, *Z dziejów Diecezji Unickiej w Chełmie. Parafia unicka w Łaszczowie do 1863 r.* (w druku).

Tabela 1. Naczynia liturgiczne w cerkwi rachanińskiej w latach 1720–1811

Nazwa	Liczba sztuk w poszczególnych latach					
	1720	1722	1732	1760	1775	1811
Puszka <i>pro venerabilis</i> drewniana ¹	1	1	1			
Kielich cynowy	1	1	1			
Patena cynowa ²	1	1	1			
Gwiazda cynowa ³	1	1	1			
Łyżeczka cynowa ⁴	1	1	1			
Kielich srebrny	1					
Patena srebrna	1					
Gwiazda srebrna	1					
Łyżeczka srebrna	1					
Kielich srebrny połączony		1	1	1	2	2
Łyżeczka srebrna połączona		1	1	1	1	1
Gwiazda srebrna połączona		1	1			
Puszka <i>pro venerabilis</i> srebrna				1	1	1
Ampułka ⁵					2	2
<i>Vasula pro oleis sacris</i> ⁶					1	

¹ Puszka – naczynie w kształcie kielicha do przechowywania chleba eucharystycznego, A. Markunas, T. Uczitiel, *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001, s. 92.

² Patena (dyskos) – jest to złoty, pozłocony lub wykonany z innego drogiego metalu mały talerzyk, na którym kapłan kładzie chleb eucharystyczny (prosforę). Dyskos powinien mieć nóżkę, która pomaga przemieszczać chleb eucharystyczny ze stołu ofiarnego (proskomidyjnyka) na Święty Ołtarz. Podczas obrzędu przygotowania darów ofiarnych symbolizuje żłóbek betlejemski oraz pojednanie i zjednoczenie wszystkich ludzi wierzących w Jezusa.

³ Gwiazda – są to dwa metalowe łuki, które, połączone, tworzą formę krzyża greckiego. Symbolizuje gwiazdę betlejemską, która doprowadziła do Chrystusa trzech mędrców ze Wschodu. Stawia się ją na dyskosie (symbolu żłóbka). Drugą funkcją gwiazdy jest oddzielenie leżącego na dyskosie chleba eucharystycznego od pokrowców, którymi nakrywa się dyskos.

⁴ Łyżeczka – w liturgicznych księgach zwana lawyna, służy do udzielania wiernym komunii świętej. Ma być wykonana z tego samego materiału co kielich i dyskos. Symbolizuje kleszcze, którymi Serafin wziął żarzący się węgiel z ołtarza Bożego i oczyścił nim usta proroka Izajasza. Podobnie kapłan przy pomocy łyżeczki udziela wiernym komunii świętej i oczyszcza ich grzechy. Przenajświętsze Ciało i Krew Pańska, niejako żarzący się węgiel, oczyszcza ciało i duszę tych, którzy wierzą w naukę Chrystusa – słowa z modlitwy na poświęcenie łyżeczki liturgicznej.

⁵ Ampułki – naczynia liturgiczne na wodę i wino, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 11.

⁶ *Vasula pro oleis sacris* – naczynie na oleje święte, *ibid.*, s. 74.

Źródła: APL. ChKGK, sygn. 100, s. 21–22; sygn. 101, k. 54; sygn. 103, k. 165–165v; sygn. 110, s. 397; sygn. 122, s. 397; sygn. 139, k. 279.

Tabela 2. Wyposażenie ołtarza w cerkwi rachańskiej w latach 1720–1811

Nazwa wyposażenia	Liczba sztuk w poszczególnych latach					
	1720	1722	1732	1760	1775	1811
Koronka srebrna	2	2	2	1	3	2
Krzyżek srebrny	1	1	2	2	2	2
Trybularz mosiężny ¹	1	1	1	1	1	1
Dzwonek do elewacji	2	1	2	2	4	3
Korporał ²	2	2	2		3	8
Lichtarz	3	3	2		2	1
Tabliczka srebrna	1	1	1	2		
Zasłonki	3	3	3		5	
Obrusy i różne białe chusty	15	15	5			
Krzyż na sedesie mosiężny	1	1			1	
Antymis ³		2	2		2	3
Chorągwie			3	6		4
Puryfikator ⁴			3			6
Krzyż dęty z sedesem			1	1		
Krzyż do procesji			1			1
Miernica ⁵			1			1
Krzyż drewniany			1			
Lichtarz toczony drewniany			3			
Welon ⁶			3			
Palka ⁷			6			
Bawelnica			1			
Sznur paciorków prostych			12			
Łańcuszek mosiężny			1			
Miseczka mosiężna			1			
Lampa blaszana			1			
Szczypce			1			
Płaszczonycia ⁸			1			
Obraz				1		
Wota srebrne					2	2
Tuwalnia ⁹					15	14
Krzyż cynowy					1	1
Lustro					1	
Sznury korali					2	

Ciąg dalszy tab. 2

Tacka						1
Korony srebrne pozłacane						3
Krzyż srebrny z pasją						1

¹ Trybularz – kadzielnica, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 113.

² Korporal – lniane płótno, na którym stoi kielich i patena z hostią w czasie mszy świętej, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 53.

³ Antymis – jedwabna lub płócienna chusta przedstawiająca scenę złożenia Chrystusa do grobu rozkładana na presole (najświętsze miejsce w ołtarzu cerkwi) do sprawowania Eucharystii, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 12–13.

⁴ Puryfikator – ręczniczek do czyszczenia kielicha i pateny na hostie, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 9.

⁵ Miernica – pojemnik na specjalny wonny olej – mirrę, sporządzany z wielu aromatycznych składników, stosowany przy bierzmowaniu, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 62.

⁶ Welon – biały lub w kolorze dnia albo ornatu – którym nakryty jest kielich, kiedy stoi przed przygotowaniem darów na kredencji.

⁷ Palka – płótno do nakrycia kielicha mszalnego, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 76.

⁸ Płaszczoncia – całun, B. M. Seniuk, *op. cit.*, s. 320.

⁹ Tuwalnie (towlalnie) – ręczniki, B. M. Seniuk, *op. cit.*, s. 345.

Źródła: APL. ChKGK, sygn. 100, s. 21-22; sygn. 101, k. 54; sygn. 103, k. 165-165v; sygn. 110, s. 397; sygn. 122, s. 397; sygn. 139, k. 279.

natomiast z drugiej strony było 5 mosiężnych pukli. Należy zaznaczyć, że księga zapinana była na 4 srebrne klauzurki²⁷. Jak wynika z protokołu wizytacji z 1775 r., w księgozbiornie cerkiewnym była także inna ewangelia – oprawiona w zielony aksamit, zaś na środku znajdował się srebrny krzyż i srebrna pozłacana pasja²⁸. Na tej samej stronie zdobiły ją 3 srebrne „sztuki”, natomiast z drugiej – 4 mosiężne pukle, zamykana była na srebrne klauzurki i przyklauzurki

Istotnym składnikiem wyposażenia cerkwi były szaty liturgiczne, tzw. aparaty²⁹, czyli oficjalny strój dla celebransów i ich pomocników (alba z paskiem, ornat, komża, sutanna, stuła, kapa itp.)³⁰. W przypadku cerkwi rachańskiej element

²⁷ Klauzurki – dekoracyjne klamry-zamki na księgach cerkiewnych. Przytwierdzone do okładek metalowe płytki, zdobione ornamentyką, nieraz filigranem i kamieniami szlachetnymi, łączone zawiaskowym, metalowym lub metalowo-skórzonym zatrzaskiem, B. M. Seniuk, *op. cit.*, s. 340.

²⁸ Pasja – opis Męki Pańskiej, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 79.

²⁹ Aparaty – szaty liturgiczne, B. M. Seniuk, *op. cit.*, s. 320.

³⁰ W tradycji bizantyjskiej wyróżnia się 5 kolorów szat liturgicznych: białą (srebrną), symbolizującą światłość Bożej Chwały i oświecenie umysłu, używa się jej na największe święta, np. Paschę – Zmartwychwstanie Pańskie; żółtą (złotą) symbolizuje aniołów, używana jest najczęściej w przeciągu roku liturgicznego; czerwona – symbolizuje szatę, w którą był ubrany Chrystus przed Piłatem, krew męczenników; kolor postny używany jest szczególnie w wielkim poście, na pogrzebach; niebieski kolor – używany jest podczas świąt Maryjnych; zielony – raz w roku na Zesłanie Ducha Świętego.

Tabela. 3. Księgi liturgiczne i kościelne cerkwi rachańskiej w latach 1720–1811

Nazwa ksiąg	Księgi w latach					
	1720	1722	1732	1760	1775	1811
Ewangelia	X	X	X	X	X	X
Typikon ¹	X	X	X	X	X	X
Psalterz ²	X	X	X	X	X	X
Oktoich ³	X	X	X	X	X	X
Triod <i>postnaja</i> i <i>cwietnaja</i> ⁴	X	X	X	X	X	X
Czasosłow ⁵	X	X	X	X		
Służebnik lwowski ⁶	X	X	X			
Trebnik ⁷	X	X			X	X
Apostoł ⁸	X	X			X	X
Mszał paczaiowski ⁹				X	X(2)	X(2)

¹ Typikon (ustaw) – zawiera szczegółowy opis wszystkich nabożeństw na cały rok liturgiczny i metody korzystania z wszystkich pozostałych ksiąg liturgicznych.

² Psalterz – część księgi Liturgii zawierająca psalmy, podzielona na różne dni i pory dnia w cyklu czterotygodniowym, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 92.

³ Oktoich – księga zawierająca materiał liturgiczny przeznaczony dla chóru i psalmisty podczas nabożeństw w cerkwi w ciągu tygodnia oraz w ciągu roku według ośmiu tonacji śpiewu liturgicznego w cyklu ośmiotygodniowym, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 73–74.

⁴ Triod *postnaja* i *cwietnaja* – ogólna nazwa księgi liturgicznej w Kościele wschodnim, zawierającej porządek nabożeństw świąt ruchomych. *Postnaja* zawiera części zmienne liturgii godzin okresu przedpościa i wielkiego postu, do Wielkiej Soboty. *Cwietnaja* zawiera zmienne części liturgii godzin okresu paschalnego do Niedzieli Wszystkich Świętych, B. Pańczuk, *Księgi Liturgiczne*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Gózdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2004, t. X, kol. 110.

⁵ Czasosłow – księga niezbędna dla psalmisty oraz chóru cerkiewnego przy odprawianiu codziennych nabożeństw, zawiera teksty niezienne i zmienne, odnoszące się do Liturgii cyklu tygodniowego lub rocznego z podaniem kalendarza liturgicznego, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 25.

⁶ Służebnik – księga przeznaczona dla diakonów i prezbiterów Kościoła wschodniego, zawiera porządek nabożeństw i krótkie uwagi dla chóru lub psalmisty, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 100.

⁷ Trebnik – zbiór modlitw okazjonalnych i rytuałów towarzyszących posługom religijnym w Kościele wschodnim. Zawiera porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 112.

⁸ Apostoł – księga zawierająca dzieje i listy apostołów, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 13.

⁹ Mszał – księga liturgiczna zawierająca stałe i zmienne modlitwy celebransy w czasie mszy św., A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 65.

Źródła: APL. ChKGK, sygn. 100, s. 21-22; sygn. 101, k. 54; sygn. 103, k. 165-165v; sygn. 110, s. 397; sygn. 122, s. 397; sygn. 139, k. 279.

ten można stwierdzić na podstawie protokołów wizytacji duszpasterskich z lat 1720–1811³¹. Analiza tych źródeł dostarcza nam informacji co do rodzaju szat liturgicznych, ich wyglądu, a także liczby. Liczba aparatów była zmienna w czasie i wahała się od 3 do 8³². Oprócz tego źródła wymieniają jeszcze alby (od 2 do 7), humerały (od 1 do 4)³³ i 3 paski.

UPOSAŻENIE DUCHOWIEŃSTWA

Podstawę uposażenia duchowieństwa stanowiły majątki beneficjalne. Beneficja plebańska składała się z ziemi uprawnej, łąk, ogrodów, dziesięcin, kołedy, mesznego i stołowego³⁴. Na uposażenie składały się także dochody z karczem (prawo propinacji), młynów, sadzawek, kapitałów złożonych na procenty. Ponadto uzupełnienie tego wszystkiego stanowiły serwituty, czyli świadczenia w naturze: wolny wyrąb w lasach na opał i budowę, prawo warzenia piwa i palenia gorzałki, korzystania z bezpłatnego mielenia w młynach dworskich, połowu ryb i sycenia miodu. Ważnym źródłem dochodów duchowieństwa były także opłaty *iura stolae*, a także dochody z tacy i jałmużny³⁵. Niestety, pierwszy rodzaj świadczeń po-

³¹ APL, ChKGK, sygn. 100, s. 22; sygn. 101, k. 54; sygn. 103, k. 165v; sygn. 110, s. 397; sygn. 122, s. 397; sygn. 139, k. 279.

³² W 1720 r. były 3 aparaty: adamaszkowy, cytrynowy i cielisty oraz sajowy. W 1722 r. także trzy: adamaszkowy ceglasty, cytrynowy i sajowy. W 1732 r. było trzy aparaty adamaszkowe różnego koloru, do których były patraczele i narąkwice. W roku 1760 liczba aparatów wzrosła do sześciu: partyrowy w kwiaty białe, adamaszkowy czerwony stary, kitajczny różowy, adamaszkowy żółty stary, kitajczny czerwony w kwiatki i harasowy żałobny. W roku 1775 liczba aparatów zmniejszyła się do pięciu: z materiału tureckiego na dnie popielatym, adamaszkowy stary, sajowy czerwony w kwiatki, sajowy na dnie granatowym w kwiaty żółte i harasowy żałobny. W 1811 r. było ich osiem: adamaszkowy ze złotymi galonami, parterowy biały w kwiaty, grodeterowy zielony w kwiaty, materialny plewisty w kwiaty, materialny fioletowy w kwiaty, kitajkowy różowy w kwiaty, kamelotowy czarny przetarty mocno i aparat bursa do chorego. Informacje dotyczące tkanin patrz: I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999.

³³ Humerał – biała lniana chusta, niekiedy z kapturem, okrywająca szyję i ramiona księdza, wkładana pod albą, A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 41.

³⁴ Meszne – rodzaj daniny rocznej, składanej przez parafian proboszczowi w formie czynszu pieniężnego lub w naturze (zapewne zobowiązującej go do odprawiania mszy). Stołowe – rodzaj czynszu płaczonego od domów proboszczowi. A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa, Kraków 1979, s. 126, 186.

³⁵ Szerzej na temat *iura stolae* patrz: M. Karbownik, *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285–1918*, Lublin 1995. Dla przykładu w niezbyt odległej parafii Czartowiec w XIX w. pobierano opłaty *iura stolae* od: aktu urodzenia dziecka w wysokości 65 kopiejek (dalej: kp.), zapowiedzi małżeńskiej 45 kp., aktu małżeństwa 45 kp., aktu zgonu 25 kp., ślubu 1 srebrny rubel (dalej: rs.) 80 kop., zapowiedzi 60 kp., wyvodu poślubionych i położenie 95 kp., pochowanie zwłok ze śpiewem od powyżej piętnastu lat 2 rs. 25 kp., dzieci młodszych 1 rs. 20 kp., eksportację 70 kp., wigilii śpiewanych 2 rs. 25 kp., mszę czytaną 90 kp., mszę śpiewaną 3 rs. 15 kp., dzwonięcie jeden raz, gdy więcej jak dwa dzwony 45 kp., APL, ChKGK, sygn. 315, k. 46v.

wodował pewnego rodzaju nadużycia, które polegały na żądaniu przez kapłanów wygórowanych należności z tytułu świadczenia usług religijnych. Aby uniknąć takiej sytuacji, w kościele były powszechnie stosowane taksy opłat *iura stolae*³⁶. Największy dochód płynął jednak z dziesięcin (snopowej i w pieniądzu)³⁷.

Z upływem czasu ilość ziemi stanowiącej uposażenie plebana ulegała pewnym wahaniom. Część uposażenia ulegała stracie, a drogą różnych legatów i spadków dochodziły niejednokrotnie nowe nadania. Znaczne zmiany w tej kwestii następowały na skutek upadku części parafii. W tego typu sytuacjach, zazwyczaj, beneficjum było przejmowane przez kogoś z sąsiednich plebanów, który przejmował także administrację nad wakującym kościołem. W następstwie przejęcia przez plebana beneficjów należących do świątyń, które stały się filiami, nastąpił wyraźny wzrost uposażenia znajdującego się w rękach poszczególnych zarządców parafii.

Niestety, nieznane jest pierwotne uposażenie plebanów rachańskich. Pierwsza tego typu informacja pochodzi z 3 kwietnia 1695 r.³⁸. Zawiera ona słowa właściciela Rachań Michała Boungart z Czarnowa Czarnowskiego: „Na dobrach moich rachańskich zezwalam gospodynowi Stefanowi Soprynowiczowi i daję do dyrekcji na gruncie cerkiew z przynależnymi do niej pobudynkami, ogrodem, polami, łąkami i wszelkimi do tego gruntu przynależnościami z Parafii należącymi, przychodami z gruntów należącymi”. Ten sam Michał Czarnowski w 1699 r. przyłączył do parafii wieś Michalów i „wszelkie pożytki do niej należące, jak z dawna dawali do cerkwi siemnickiej”³⁹. Konkretniejszych informacji dotyczących uposażenia kapłanów dostarcza rewizja cerkwi rachańskiej z 1720 r.⁴⁰. Według niej paroch użytkował ćwierć pola za gumnami, półtora staj półlanka za groblą, tam też miał „sianożęć”. Ponadto posiadał mały ogródek, na którym stała plebania. Parafianie z Rachań i Żwiartówka uiszczali dziesięcinę w wysokości po pół kopy z ćwierci pola. Nowych informacji dotyczących uposażenia dostarcza protokół wizytacji z 1732 r.⁴¹. Według tamtejszych zapisów łąka była wielkości „na 4 kosiarzy”, a zbiór z gruntu cerkiewnego był wielkości 20 kop. W 1747 r. w wyniku przyłączenia do parafii Michalowa zwiększyła się także liczba ludności oddającej dziesięcinę plebanowi⁴². O dalszym powiększaniu się obszaru parafii o wieś Żwiartówek, a tym samym i zwiększeniu się dochodu parocha, informuje protokół wizytacji z 1775 r.⁴³. Kolejną wsią dołączoną do parafii w 1796 r. był

³⁶ M. Karbownik, *op. cit.*

³⁷ J. Półciwarteł, *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI–XIX wieku*, Rzeszów 1974, s. 93.

³⁸ APL, ChKGK, sygn. 1, s. 271–272.

³⁹ *Ibid.*, sygn. 1, s. 272.

⁴⁰ Rewizja cerkwi w Rachaniach z 29 XII 1720 r., APL, ChKGK, sygn. 101, k. 54.

⁴¹ APL, ChKGK, sygn. 103, k. 166.

⁴² *Ibid.*, sygn. 139, k. 279v.

⁴³ *Ibid.*, sygn. 122, s. 397.

Pukarzów. Wiadome jest, że przez jakiś okres Werechanie i Grodysławice należały do parafii, jednak na podstawie zachowanych źródeł trudno jest ustalić, kiedy dokładnie miało to miejsce. Ostatnia interesująca nas informacja o beneficjum plebana pochodzi z 1813 r.⁴⁴. Co prawda wybiega ona poza ramy czasowe artykułu, ale niewielka, wynosząca zaledwie 2 lata różnica między tą informacją a utratą samodzielności przez parafię Rachanie pozwala sądzić, że w ostatnich latach funkcjonowania jej jako samodzielnej jednostki uposażenie jej się nie zmieniło. Z tego wynika, że pleban posiadał 10 mórg i 540 sążni gruntów ornych oraz 4 morgi i 1195²/₆ sążni łąki. Ponadto miał 3 ogrody i pastewnik o łącznym obszarze 1 morgi i 175¹/₂ sążni⁴⁵.

PLEBANIA I ZABUDOWANIA EKONOMICZNE

Pierwsza, bardzo enigmatyczna informacja o plebanii w Rachaniach ogranicza się do zapisu „ogródek mały, na którym plebania stoi” i znajduje się w protokole wizytacji parafii rachańskiej z 1720 r.⁴⁶. Wiadomości podobnego typu pochodzą także z wizytacji parafii w latach 1722–1811⁴⁷. Z tym że w 1811 r. plebania była określona jako „chałupka dziadowska z wąską sienką i komóreczką, do której ani wjazdu należytego, ani widoku nie ma, bo ta [położona] za budynkami cudzymi dwoma”. Obszerniejsze informacje dotyczące plebanii pochodzą dopiero z inwentarza sporządzonego w 1813 r. po śmierci parocha rachańskiego Jana Panasińskiego. Według tego źródła mieszkanie duchownego było bardzo małe i nie nadawało się do zamieszkania przez księdza. Składało się tylko z jednej „zdatnej” izby, małych sieni i komórki. Plebania była wyposażona w niewielkie okienka, które nie miały żadnych okowów⁴⁸.

Podobnie jak w przypadku plebanii tak i odnośnie do zabudowań gospodarczych informacje o nich są bardzo ubogie. Po raz pierwszy wiadomość o nich pochodzi z 1695 r.⁴⁹. Powołując się na nie, można się dowiedzieć, że paroch otrzymał grunty ze znajdującymi się na nich „pobudynkami”. Wydaje się raczej pewne, że pod tą nazwą kryją się budynki gospodarcze. Pośrednich informacji dotyczących budynków gospodarczych dostarcza protokół wizytacji z 1732 r.⁵⁰. Wizytujący parafię duchowni zanotowali, że w gospodarstwie plebana znajdowały się dwa woły, krowa, koń i dwie świnie. Logiczne więc wydaje się, że mimo

⁴⁴ *Ibid.*, sygn. 139, k. 280v.

⁴⁵ W tym okresie w Królestwie Polskim obowiązywał system miar zwany nowopolskim, mórg liczył 0,56 ha, sążeń 172,8 cm, J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005, s. 173–174.

⁴⁶ APL, ChKKGK, sygn. 101, k. 54.

⁴⁷ *Ibid.*, sygn. 100, s. 22; sygn. 103, k. 166; sygn. 110, s. 397; sygn. 139, k. 118.

⁴⁸ *Ibid.*, sygn. 139, k. 280.

⁴⁹ *Ibid.*, sygn. 1, s. 271.

⁵⁰ *Ibid.*, sygn. 103, k. 166.

braku wzmianki, jeśli są zwierzęta, to musi być także lokum dla nich, a także pomieszczenia do magazynowania paszy na zimę. Można więc sądzić, że wśród budynków gospodarskich był chlew, stajnia, obora stodoła, szopa itp. Podobnie jak w przypadku plebanii tak i w sytuacji zabudowań gospodarczych konkretnych informacji dostarcza nam dopiero inwentarz z 1813 r.⁵¹ Według tego źródła sytuacja w tym zakresie nie wyglądała najlepiej. Zabudowania stanowił chruściany chlewik, który, jak zaznaczył autor, potrzebował naprawy. Obok niego znajdował się w miernym stanie spichlerzyk zbudowany z dyli (tarcicy) i chrustu, który posiadał podłogę, powalę i drzwi zamykane na zamek. Do przechowywania paszy służyła stodoła chruściana zamykana drzwiami z tarcic. Do stodoły przylegała ściśnięta kłamrą szopa, na której dach potrzebował reperacji. W ogrodzie zaś stał walący się chlew zbudowany z chrustu i tarcic.

DUSZPASTERSTWO

Wśród duchowieństwa parafialnego naczelną pozycję zajmował pleban-proboszcz, któremu podlegali pozostali duchowni działający przy kościele parafialnym. Plebanem nazywano duchownego stojącego na czele kościoła parafialnego. Był on zarządcą parafii. Decydujący wpływ na wybór plebana mieli w ówczesnym czasie kolatorzy kościołów parafialnych, którzy przedstawiali kandydata biskupowi. Hierarcha zaś kandydata instytuował, a odpowiedni dziekan wprowadzał na urząd. Podobną grupę duchownych stanowili administratorzy, którzy byli tymczasowymi zarządcami majątku parafialnego i opiekunami duchowymi powierzonych im parafian. Ta „tymczasowość” w zasadzie odróżniała ich od parochów, ponieważ proboszcz był prawnie zatwierdzonym, stałym, w zasadzie nieusuwalnym duszpasterzem w określonej parafii, a także majątek parafialny znajdował się pod jego zarządem⁵².

Część duchownych po otrzymaniu święceń kapłańskich pierwszą pracę podejmowała w charakterze pomocników rządców parafii. Tę grupę duchowieństwa parafialnego stanowili wikariusze i kooperatorzy. Pomocnicy byli najbliższymi

⁵¹ *Ibid.*, sygn. 139, k. 280.

⁵² Staranie się o objęcie beneficjum parafialnego w charakterze proboszcza wymagało sporo zabiegów. Najpierw należało zdać egzamin konkursowy. Następnie trzeba było zgłosić się do władz kościelnych ze stosownymi dokumentami, takimi jak: metryka urodzenia, życiorys, opinia dziekana i prezenta od kolatora parafii. Wszystkie te dokumenty po rozpatrzeniu przez władze diecezjalne w Chełmie przesyłane były do władz wojewódzkich administracji państwowej, które, jeśli nie znalazły przeszkody, przesyłały je do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych w Warszawie. Tam była podejmowana ostateczna decyzja, po której, jeżeli była ona pozytywna, kandydat składał stosowną przysięgę i dopiero wówczas był „instalowany” na proboszcza przez odpowiedniego dziekana. Wszystkie te zabiegi wymagały kosztów, czasu i niekiedy kończyły się powodem. Szerzej na temat parafialnego duchowieństwa unickiego: W. Kołbuk, *op. cit.*, s. 65–77.

współpracownikami proboszczów, którzy ze względu na podeszły wiek lub stan zdrowia nie mogli podołać swym duszpasterskim obowiązkom. Utrzymywani byli wyłącznie z prowizji plebanów, którzy samodzielnie wikariuszowi i kooperatorowi określali należną im pensję. Ze względu jednak na stałe zmniejszanie się liczby duchowieństwa unickiego liczba takich pomocników była zazwyczaj niewielka, a okres ich pracy był krótki. Najczęściej wynosił od kilku miesięcy do jednego, dwu, rzadko kilku lat.

Dla interesującego okresu dało się ustalić personalia czterech duchownych związanych z cerkwią rachaniąską. Pierwszym i, jak się okazało, długoletnim parochem odnotowanym w źródłach był Stefan Soprynowicz. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1695 r., następnie wspomniany jest w źródłach z 1699, 1720, 1722 i 1732 r.⁵³ W 1732 r. ze względu na podeszły wiek (miał wówczas ok. 70 lat) na to stanowisko otrzymał prezentę od Michała Bogumiła Czarnowskiego – jego syna, Jędrzeja Suprynowicza, który piastował urząd do swojej śmierci, a zmarł w Rachaniach 27 stycznia 1776 r., mając ok. 80 lat⁵⁴. Nie wiadomo, kto po nim objął parafię, ale wiadome jest, że na pewno miało to miejsce przed 1811 r. Proboszczem był wówczas Mikołaj Nazarewicz, natomiast dwa lata później, 5 czerwca, zmarł ostatni proboszcz parafii w Rachaniach Jan Panaśiński⁵⁵.

Podstawowym obowiązkiem duszpasterskim było odprawianie nabożeństw cerkiewnych i udzielanie posług religijnych (chrzty, śluby, grzebanie zmarłych, spowiedzi). Ważnym elementem w pracy księdza było propagowanie wśród wiernych prawd wiary dotyczących Cerkwi greckokatolickiej. Sprowadzało się to do niedzielno-świętecznego odmawiania pacierza i katechizacji ludu. Ze względu na to, że duchowni byli zarządcami majątku parafialnego, mieli oni za zadanie troszczyć się o powierzony im majątek. Ponadto do obowiązków kapłanów unickich należało prowadzenie ksiąg i zapisywanie aktów stanu cywilnego, wykonywanie rozporządzeń władz zwierzchnich, a także własnym życiem dawanie przykładu dotyczącego moralnego prowadzenia się oraz wzorców chrześcijańskiego postępowania. Z reguły duchowni wypełniali te powinności w sposób prawidłowy i zgodnie z zasadami Cerkwi (choć zdarzały się i odstępstwa w tym zakresie). Niestety, nie dysponujemy zbyt bogatym materiałem źródłowym mówiącym o pracy duszpasterskiej księży w parafii Rachanie. Można jedynie się domyślić, że nie zawsze była zadowalająca, skoro wizytujący parafię biskup Maksymilian Ryłło nakazał proboszczowi Andrzejowi Suprynowiczowi, że „Naukę duchową w niedzielę i święta dla ludzi miewać powinien po mszy, katechizm po obiedzie”⁵⁶. Zakazał także udzielać sakramentu małżeństwa parafianom nieznają-

⁵³ APL, ChKGK, sygn. 1, s. 271–272; sygn. 101, k. 54; sygn. 100, s. 22; sygn. 103, k. 165.

⁵⁴ *Ibid.*, sygn. 110, s. 397; sygn. 122, s. 397; sygn. 636, s. 831.

⁵⁵ *Ibid.*, sygn. 139, k. 279.

⁵⁶ *Ibid.*, sygn. 110, s. 397.

cym podstawowych zasad katechizmu. Kazał także temu samemu „Sakrum, czyli dołek w ziemi wykonać na składowanie rzeczy poświęconych zepsutych”. Wydaje się, że to nie były jedyne grzechy księdza, ponieważ otrzymał nakaz odbycia ośmiodniowych rekolekcji w klasztorze rachańskim w ciągu dwóch tygodni. Dość ciekawy przypadek, mogący świadczyć o rozwiązłym stylu życia księdza, jest odnotowany w protokole wizytacji z 1775 r. Wizytujący parafię dochowany nakazał administrującemu parafią (paroch był w podeszłym wieku, co mu utrudniało urzędowanie), aby nie brał do pomocy parafianek, tylko żeby sprowadził swoją żonę⁵⁷.

WIERNI

Pierwsze dane dotyczące liczby wiernych w parafii są bardzo ogólnikowe i zawężają się do podania nazw miejscowości, jakie wchodziły w skład parafii. Mając takie informacje, można powiedzieć, że parafia rachańska w okresie staropolskim nie odbiegała od typowej ruskiej parafii, która najczęściej składała się z 1–2 wsi, rzadziej z 3 lub więcej. I tak w latach 1720–1732 parafia składała się z miasteczka Rachań i Żwiartówka, w 1760 r. dołączona została wieś Michalów. Po pierwszym rozbiore w wyniku reform józefińskich do parafii dołączono wsie Grodyślawice i Werchanie⁵⁸.

Pierwsza, w miarę konkretna liczba unitów rachańskich pochodzi z wizytacji w 1760⁵⁹ i 1775 r.⁶⁰ Źródła te nie podają liczby grekokatolików⁶¹, ograniczając się jedynie do określenia parafian „sposobnych do spowiedzi”. Według tych źródeł w 1760 r. było ich około 150, a piętnaście lat później około 100 wiernych mogących przyjmować sakramenty. Mając tego typu dane, chcąc oszacować ogólną liczbę wiernych, przytaczając za Cezarym Kukło, należy do komunikujących doliczyć co najmniej 25% wiernych (procent ten stanowiły dzieci młodsze)⁶². Posługując się taką metodą, można wyliczyć, że w 1760 r. było około 188, a piętnaście lat później około 125 parafian.

Jednym z najistotniejszych aspektów charakterystyki społeczności parafialnej pozostaje zagadnienie kształtowania się wierzeń i poziomu religijnego uświadczenia. Niestety, w przypadku parafii rachańskiej występuje niedostatek źródeł, które pozwoliłyby na określenie poglądów religijnych wspólnoty parafialnej,

⁵⁷ *Ibid.*, sygn. 122, s. 397.

⁵⁸ W. Kołbuk, *op. cit.*, s. 15–17.

⁵⁹ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 397.

⁶⁰ *Ibid.*, sygn. 122, s. 397.

⁶¹ Grekokatolicy, zwani także unitami, należą do Ukraińskiego Kościoła Katolickiego obrządku bizantyjsko-ukraińskiego. Nazwę „Kościół grekokatolicki” wprowadziła cesarzowa Maria Teresa w 1774 r. dla odróżnienia wiernych tej wspólnoty od wiernych Kościoła łacińskiego oraz Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego.

⁶² C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 74.

a te, które występują, nie pozwalają na określenie zbyt daleko idących wniosków i uogólnień. Pierwsza tego typu, pośrednia informacja pochodzi z 1760 r. i pozwala wnioskować, że wśród wiernych byli tacy, którzy nie znali podstaw wiary. Świadczą o tym zapiski, w których wizytator dał polecenie parochowi, że „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary i katechizmu osobom ślubu dawać nie powinien”⁶³.

Zmiany wprowadzone na synodzie zamojskim sprawiły, że ludność obu obrządków wyraźnie zbliżyła się do siebie i żyła w przyjaźni. Grekokatolicy uczestniczyli w świętach katolickich, a katolicy w unickich, a także wspólnie uczestniczono w odpustach. Zacieśnianie więzi religijnych skutkowało zawieraniem mieszanych małżeństw, a tym samym polonizacją ludności ruskiej⁶⁴. W przypadku Rachai polonizacja miała wyraźnie podłoże ekonomiczne. Wizytujący parafię w 1811 r. dostrzegł chylącą się ku ruinie cerkiew i zanotował informację, że parafianie nie chcą remontować walącej się świątyni, a „gdy im się mówi o składce, to zaraz na łaciński obrządek do proboszcza Mokrowskiego uciekają i dlatego, że porzeczodzili, zostało ich bardzo mało”⁶⁵. Taka sytuacja spowodowała, że w roku wizytacji w Rachaniach było jedynie 10 parafian.

ZAKOŃCZENIE

Osiedlenie się w Rachaniach ludności polskiej, a także ruskiej było powodem ufundowania w mieście kolejno parafii prawosławnej, a po unii brzeskiej – grekokatolickiej.

Cerkiew otrzymała niezbędne podstawy ekonomiczne i wyposażenie do obrzędowości unickiej. Paramenty liturgiczne były zmieniane i uzupełniane w badanym okresie. Mimo to ich liczba i jakość były często przyczyną trosk wizytujących parafię duchownych.

W przypadku duchowieństwa zarządzającego parafią udało się zidentyfikować jedynie 4 księży. Niestety brak źródeł nie pozwolił na odtworzenie pełnej obsady, a także działalności duszpasterskiej.

Owiane tajemnicą, zwłaszcza w XVII–XVIII w., są warunki mieszkaniowe parochów. Nieco lepiej wyglądało to w źródłach XIX-wiecznych, ale ograniczono się tam jedynie do opisu mieszkania i określenia jego stanu. Podobnie przedstawiała się sytuacja w przypadku budynków ekonomicznych.

XVII- i XVIII-wieczni wizytatorzy nie przywiązywali znaczenia do określania liczby parafian, co w rezultacie nie pozwoliło na sporządzenie liczby wiernych

⁶³ APL, ChKGGK, sygn. 110, s. 397.

⁶⁴ F. Rzemienuk, *Unicy polscy 1596–1946*, Siedlce 1998, s. 23–24; Z. Bukowiecka, *Z dziejów prześladowania Unitów na Podlasiu*, Warszawa 1917, s. 9–11.

⁶⁵ APL, ChKGGK, sygn. 139, k. 112

dla badanego okresu. Sytuacja uległa zmianie w następnym stuleciu, w którym to władze zaborcze nakazywały dokonywać spisów ludności.

Kończąc, należy zaznaczyć, że artykuł nie wyczerpuje tematu, a pozwala jedynie przyjrzeć się funkcjonowaniu parafii w Rachaniach i otwiera pole dla dalszych badań w tym zakresie.

SUMMARY

The following paper depicts the history of Saint Simeon Stylites Uniate Parish in Rachanie since it became known in historical sources until 1811- that is the time it ceased to be an independent church unit.

The introduction of the article contains the geographical location of the parish, its size and the position within the hierarchical structure of the Church. Having analysed post-visit inspection protocols left by Chelm Bishops, the appearance as well as fittings and ancillary equipment of the church in Rachanie in that particular period are reported. Moreover, the list of 4 local clergymen is recreated and their benefice is determined. As far as possible, both the number of worshippers and the number of Holy Communion receivers is determined.